

PRIMELE GRAMATICI GRECEȘTI DIN TRANSILVANIA (JUMĂTATEA SECOLULUI AL XVI-LEA)*

Iulian Mihai Damian**

Abstract: *The study of Ancient Greek, natural counterpart of Latin in the bilingual education of the Classical word rediscovered by Renaissance Humanism, was introduced in Transylvania by Johannes Honterus and Valentin Wagner, in the central decades of the 16th Century. The Greek grammars produced by the two Renaissance scholars (first published in 1539 and in 1549) reveal intriguing connections not so much with similar schoolbooks produced in German area (and especially in Wittenberg, dominated by the figure of Philip Melanchthon), but with a specific Italian tradition of study, based on the grammars of Manuel Chrysoloras, followed by Aldo Manuzio and by some scholars from Vienna and Basel. The other Greek schoolbooks printed in Brașov during this period confirm the complexity of the intellectual connections that seem to distinguish the beginnings of Greek Renaissance in Transylvania.*

Keywords: study of Ancient Greek, Renaissance education in Transylvania.

Cea mai peculiară caracteristică a educației romane în lunga perioadă ce coincide în linii mari cu hegemonia politică a Romei asupra lumii mediteraneene (sec. III î.d.Ch. – sec. V d.Ch.) o reprezintă bilingvismul greco–latin, atins prin studiul în paralel al celor două limbi încă din fazele cele mai precoce ale procesului de învățare și până la desăvârșire. Idealul de om cult în societatea romană presupunea stăpânirea perfectă a fiecăreia dintre cele două limbi de cultură ale lumii antice, <vir doctus> *utriusque linguae*, conform sintagmei enunțate de Horațiu (*Carmina*, 3.8.5) și Quintilian (*Institutio oratoria*, 1.1.12). În Imperiul Roman de Apus, școala a perpetuat acest model chiar și după colapsul sistemului politic roman, deși semnele insustenabilității sale erau perfect sesizate de Boetiu și Casiodor în secolul al VI-lea, când cei doi ultimi protagoniști ai clasicismului apusean își elaborau proiectul de salvare și traducere în latină a principalelor opere filsofice și științifice grecești¹. Câteva decenii mai târziu,

---

* Studiu realizat în cadrul proiectului de cercetare al Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu” – „RISE PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0064 – Nașterea elitei intelectuale în Europa Centrală. Formarea profesorilor la Universitatea din Viena (1389–1450)”, director grup de cercetare conf. univ. dr. Adinel C. Dincă, căruia îi adresez mulțumiri pentru sugestiile utile și sprijinul constant în realizarea cercetării. Mulțumiri se cuvin, de asemenea, Centrului de dialog și cultură „Friederich Teutsch” al Bisericii Evanghelice C.A. din România, Sibiu și, cu precădere, domnului dr. András Bándi, care mi-a facilitat accesul la câteva dintre cărțile rare păstrate în colecțiile muzeului.

** Lector universitar dr., Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca; e-mail: iulian.damian@gmail.com

¹ Acest ultim important proiect de transfer cultural al lumii antice ar fi eșuat din cauza obtuzității contemporanilor, în opinia lui Pierre Riché, *Education and Culture in the Barbarian West, Sixth through Eighth Centuries*, Columbia, University of South Carolina Press, 1976, p. 44. Cf., de asemenea, Pierre Courcelle, *Les lettres grecques en Occident. De Macrobie à Cassiodore*, Paris, De Boccard, 1948, vol. X, p. 257–261 [infra: *Les lettres grecques ...*]; Walter Berschin, *Greek Letters and the Latin Middle Ages. From Jerome to Nicholas of Cusa*, Washington D.C., The Catholic University of America Press, 1988, p. 43 și 73 [infra: *Greek Letters ...*].

după o ultimă fază de înflorire în timpul domniei împăratului Iustinian, în Imperiul de Răsărit era suprimat studiul latinei în școală, iar uzul limbii Romei dispărea progresiv din justiție, armată și administrație². Această dublă pierdere a identității greco-latine, petrecută aproape concomitent în Vestul și Estul fostei lumi clasice, reprezintă în opinia lui Guglielmo Cavallo una dintre cele mai semnificative falii dintre Antichitate și Evul Mediu³. Limitându-ne la Creștinătatea apuseană continuatoare în Occident a cadrelor Imperiului, ruptura se consumă definitiv în decursul generației ce desparte personalitatea încă „antică” a lui Casiodor († cca 585) de cea deja „medievală” a papei Gregorie cel Mare († 604) și se caracterizează tocmai prin prisma încetării accesului la educație în limba greacă, aspect care desparte cele două remarcabile figuri. Fenomenul va persista pe durata întregului Ev Mediu apusean, puținele elemente de limbă greacă conținute în liturghie, în textele sacre uneori bilingve, în textele antice latine și în cele câteva glosare fiind insuficiente pentru a le mai oferi acces învățaților din Apus la cunoașterea codificată în limba lui Homer. Faptul că nicio gramatică greacă de nivel elementar din Antichitate nu a ajuns până în zilele noastre reprezintă un element grăitor⁴. Puținii „latini” care s-au încumetat la studiul limbii grecești în Evul Mediu (personalități precum John Scotus Eriugena, Robert Grosseteste sau Roger Bacon), mai degrabă decât o „linie punctată” ideală care ar traversa Evul de mijloc – cum îi vedea Walter Berschin⁵, sunt de pus sub semnul excepționalului, dacă nu chiar al idealului imposibil de atins⁶. În orice caz, interesul și cunoștințele de limba greacă ale învățaților din Evul Mediu apusean nu au depășit nivelul strict lexical, fără a-l atinge așadar pe cel gramatical și sistematic, care ar fi permis înțelegerea corectă și interpretarea unui text antic grecesc. Acest fapt este de pus pe seama dispariției instrumentelor necesare învățării limbii, a manualelor necesare, dar și a dascălilor capabili de un astfel de transfer cultural.

Renașterea studiului limbii grecești în Creștinătatea apuseană și redescoperirea ideii înseși de bilingvism clasic, centrală educației romane, reprezintă un element specific Umanismului, identificat deja, într-o fază timpurie (de Francesco Petrarca și generația sa), drept remediul necesar pentru eliberarea latinei de „barbaria” concrețiunilor sale medievale și restabilirea standardelor sale clasice de puritate lingvistică⁷. Integrarea

² Cu privire la învățământul limbii grecești în Antichitatea târzie, în special, Pierre Courcelle, *Les lettres grecques ...*, p. 392 și urm.; respectiv, mai recent, Raffaella Cribiore, *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2001, p. 194–201.

³ Guglielmo Cavallo, *La circolazione dei testi greci nell'Europa dell'Alto Medioevo*, în vol. *Rencontres des cultures dans la philosophie médiévale. Traductions et traducteurs de l'antiquité tardive au XIVe siècle. Actes du colloque international de Cassino 15–17 juin 1989*, ed. Jacqueline Hamesse et Marta Fattori, Louvain-La-Neuve–Cassino, Institut d'Études Médiévales de l'Université Catholique de Louvain, 1990, p. 47–64, la p. 48.

⁴ Paul Botley, *Learning Greek in Western Europe, 1396-1529. Grammars, Lexica, and Classroom Texts*, Philadelphia, American Philosophical Society, 2010, p. 3 [infra: *Learning Greek ...*].

⁵ Walter Berschin, *Greek Letters ...*, p. 3–4.

⁶ Guglielmo Cavallo, *La circolazione dei testi greci ...*, p. 50; Federica Ciccolella, *Donati Graeci. Learning Greek in the Renaissance*, Leiden–Boston, Brill, 2008, p. 85–97.

⁷ Convingerea că înțelegerea literaturii latine este imposibilă fără cunoașterea limbii și culturii grecești, din care ar deriva, este comună între umaniștii italieni și se regăsește exprimată destul de timpuriu în scrierile lor: Leonardo Bruni, Guarino Guarini, Poliziano ș.a. o vor enunța adesea; cfr. Eugenio

culturii grecești în civilizația Europei apusene, realizată în Italia secolului al XV-lea, reprezintă, în viziunea lui James Hankins, una dintre puținele situații din istoria omenirii în care o cultură literară matură a absorbit și rafinat limba unui alt popor, rezervându-i un loc permanent în propriul sistem educațional⁸. Fără îndoială, însă, acest important demers cultural ar fi fost imposibil fără aportul învățaților bizantini refugiați în Peninsula și al primilor lor discipoli; Manuel Chrysoloras și Guarino Veronese reprezintă exemplul cel mai ilustru și mai imediat. Modelul inaugurat de cursurile de greacă ținute de Chrysoloras la Florența (începând cu anul 1397) va fi de mare succes în Peninsula în prima jumătate a secolului următor, predarea limbii grecești fiind integrată, câteva decenii mai târziu, și în universitățile italiene. Aspectul cel mai sesizabil al înfloririi studiilor de limbă elină în perioada Umanismului timpuriu este reprezentat de proliferarea instrumentelor de studiu (fenomen accelerat, spre finalul secolului, grație tiparului): gramatici, manuale de exerciții, texte antice destinate școlii constituie elementele cele mai palpabile ale transformării culturale în curs. Limitându-ne la gramatici, instrument indispensabil pentru predarea sistematică a limbii, Italia (iar apoi, treptat, și restul Europei) e dominată într-o primă fază de operele învățaților bizantini: cele ale lui Manuel Calecas (redactată în intervalul aproximativ 1391–1396), Manuel Chrysoloras (înainte de 1406), Georgios Scholarios (cca 1430), Mattheus Camariotes (înainte de 1490), Theodoros Gaza (1461–1462) și Constantin Lascaris (1463–1466). În ultimul sfert al secolului al XV-lea vorbitorilor nativi de greacă bizantină li se adaugă și autori din rândul învățaților „latini”: Johann Reuchlin (1479–1481), Aldo Manuzio (în anii 1480), Conrad Celtis (1491), Demetrios Chalcondyles (1493), respectiv Urbano Bolzanio (1497). În primele decenii ale secolului al XVI-lea centrul de greutate al producerii de gramatici grecești se mută vizibil la nord de Alpi: înainte de 1529 sunt tipărite lucrările lui Georg Simler (1512), Ottoman Nachtgall (1517), Johannes Oecolampadius (1518), Philipp Melancthon (1518), Adrien Amerot (1520), Jean Chéradame (1521), Jacobus Ceperinus (1522), Sanctes Paganinus (1525), Johann Winther (1527) și Johann Metzler (1529)⁹.

Chiar și la o analiză sumară, bazată pe observații de natură cantitativă, această listă de autori reflectă, printre altele, întârzierea cu care studiul limbii grecești a debutat la nord de Alpi, de fapt în ton cu receptarea generală a idealurilor și formelor Umanismului în afara Italiei. Aici, mileniul fără greacă, pe care am fi tentați să-l suprapunem cronologic Evului de Mijloc (oferind, astfel, și o posibilă definiție a sa), pare să fi rezistat imperturbabil mai bine de un secol stimulilor veniți de dincolo de Alpi. Dar oricât de tentantă ar putea apărea istoria ideilor și a marilor fenomene culturale, ea trebuie să țină cont de rolul individual jucat de anumite personalități sau cercuri de intelectuali, precum și de existența unui ambient receptiv la acești stimuli. În Europa central-răsăriteană, o

---

Garin, *Il pensiero pedagogico dello Umanesimo*, Firenze, Giuntine–Sansoni, 1958, în special p. 308 și urm.; de asemenea, Anthony Grafton, *Quattrocento Humanism and Classical Scholarship*, în vol. *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*, vol. III (*Humanism and the Disciplines*), ed. Albert Rabil, Jr., Philadelphia, University of Pennsylvania Press, p. 23–66.

⁸ James Hankins, *Lo studio del greco nell'Occidente latino*, în vol. *I Greci. Storia, cultura, arte, società*, vol. III (*I Greci oltre la Grecia*), ed. Salvatore Settis, Torino, Einaudi, 2001, p. 1255–1262.

⁹ Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 6–53. Între primele tentative de creare a unui instrument de studiu al limbii eline merită amintit și textul inspirat de opera lui Donatus, cunoscut sub titlul de *Philai* sau *Donatus graecus*, studiat de Federica Ciccollella, *Donati Graeci ...*, p. 151–262.

revoluție în studiul limbii grecești (ce e drept, cam timidă) începe în ultimii ani ai secolului al XV-lea: primul curs de limba greacă la Universitatea din Viena este ținut în 1497 de către Conrad Celtis¹⁰, urmat, doi ani mai târziu, de unul similar ținut la Cracovia¹¹. Cele două date sunt, însă, mai mult simbolice decât reale: în fapt, adoptarea principiilor Umanismului în cele două centre academice a constituit un proces treptat, desfășurat vreme de câteva decenii, uneori contradictoriu și lipsit de linearitate (căci partizanii ideilor umaniste, uneori chiar susținuți de personalități politice de prim rang, au întâmpinat rezistențe din partea unor cercuri universitare raliat unei viziuni mai tradiționaliste). Ca să ne limităm la Viena, cursul de limba elină va deveni permanent la Facultatea de arte doar în 1523 (pe 4 aprilie a acelui an, *Acta universitatis* consemnează decizia instituirii sale: *censuit facultas grammaticam Graecam esse legendam*)¹².

În jurul acestei date se plasează și primele dovezi concrete cu privire la cunoașterea limbii eline în rândul elitei intelectuale din Transilvania și din restul regiunilor răsăritene ale Regatului ungar. Exemplul precoce oferit de Ioan Vitéz de Zredna¹³ și de nepotul său Janus Pannonius (care beneficiase de educație greacă aleasă în Italia, sub îndrumarea lui Guarino Veronese), dar și de biblioteca bilingvă a regelui Mattia Corvinul par să fi rămas modele inaccesibile mării majorității a membrilor elitei culturale din regat, iar situația se datorează, fără îndoială, lipsei accesului la educație de bază în greaca veche. Putem admite puține excepții, mai ales în rândul prelaților de la Oradea, care au avut șansa de a-și desăvârși formarea în Italia și au menținut raporturi constante cu cercuri umaniste din

¹⁰ Walter Rüegg, *Epilogue. The Rise of Humanism*, în vol. *A History of the University in Europe*, vol. I (*Universities in the Middle Ages*), ed. Hilde De Ridder-Symoens, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, p. 442–468; Christian Gastgeber, *Der Beginn der Griechischstudien im Wiener Humanismus an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert*, „Sborník Národního muzea v Praze – Acta Musei Nationalis Pragae, Series C, Historia Litterarum”, 57, nr. 3, 2012, p. 103–109 și Idem, *Griechischer Humanismus in der italienischen Renaissance: Aspekte eines idealisierten Kulturtransfers*, în vol. *Italy and Europe's Eastern Border 1204–1669*, ed. Iulian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo Popović și Alexandru Simon, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2012, p. 157–172.

¹¹ Paul W. Knoll, „A Pearl of Powerful Learning”. *The University of Cracow in the Fifteenth Century*. Leiden–Boston, Brill, 2016, p. 588–590 și 637–639.

¹² Joseph Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhunderte ihres Bestehens*, Wien, Verlag der K.K. Universität, 1865, p. 346–347.

¹³ Raporturile episcopului Vitéz cu principalii agenți ai propagării Umanismului în Regatul ungar, precum Pier Paolo Vergerio și Gregorie de Sanok (*Sanoceus*), dar și cu predecesorul său în scaunul episcopal de Oradea, Giovanni de Dominis, constituie în continuare argumente solide nu numai în favoarea profilului său tradițional de „părinte al umanismului ungar”, dar și indicii referitoare la posibilele sale cunoștințe de greacă. Într-o conferință recentă, cercetătoarea Zsupán Edina a prezentat o serie de glose manuscrite atribuite episcopului Vitéz care ar atesta cunoștințele sale de greacă, prezente într-un manuscris conținând opera lui Plinius (Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 141), după cum semnalează Christian Gastgeber, *Transalpine Greek Humanism (Pannonian Area). A Methodological Approach*, în vol. *Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe. Acta Societatis Morgensternianae*, ed. Janika Páll și Ivo Volt, Tartu, University of Tartu Press, p. 19–39, 28. Rămâne, în orice caz, o problemă deschisă cât de sistematice puteau fi, însă, aceste cunoștințe. Pentru raporturile episcopului cu umaniștii menționați a se vedea, mai recent, Klára Pajorin, *La cultura di János Vitéz*, „Camoenae Hungaricae”, II, 2005, p. 13–22, și Péter Ékler, *Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis. Relations between Byzantium and Byzantine humanists active in Italy and Hungary in the middle of the 15th century*, în vol. *A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary*, ed. Ferenc Földesi, Budapest, National Széchényi Library, p. 105–116.

Peninsulă, dar aceste indicii, în parte semnalate, de altfel, de profesorul Jakó Zsigmond, așteaptă încă o confirmare, ce nu poate veni decât dintr-un studiu mai sistematic al cărților ce le-au aparținut¹⁴.

Schimbarea reală și palpabilă are loc, însă, în strânsă legătură cu Viena și cu transformările ce interesează Facultatea de arte din cadrul Universității. Roadele interesului pentru greacă, sădit aici de către „arhi-umanistul” Celtis încep să ajungă la maturitate în deceniul al treilea al secolului al XVI-lea: în același an 1523, când avea loc reorganizarea predării limbii grecești la Universitate, profesorul Georg Rithaymer (primul dascăl vienez care poartă titlul academic de *professor Litterarum Graecarum*), scriindu-i maestrului său Joachim von Watt (*Vadianus*, 1484–1551), afirmă univoc intenția de a transforma Viena într-un centru alternativ universităților italiene pentru studiul limbii eline. Rithaymer este susținut în acest demers de o serie de foști membri ai aceluiași *Collegium Poetarum et Mathematicorum* înființat de Celtis aici (avându-i, printre cei mai importanți membri, pe lângă Vadianus, pe astronomul Georg Tanestetter, *Collimicius*, 1484–1535¹⁵, matematicianul Johannes Stabius și viitorul istoriograf al curții bavareze, Johannes Turmair, *Aventinus*). Numele acestei prime structuri de tip umanist din Universitate (creată în 1501) relevă specificul vienez al studiului „artelor”, caracterizat de îngemănarea interesului pentru limbile clasice cu cel pentru științe. Interesul pentru greacă al acestui nucleu de universitari vienezzi, regrupat în mod informal în deceniul al treilea în așa-zisa „*Societas Collimitiana*”, era focalizat înspre mai buna înțelegere a textelor științifice grecești (cu precădere ale lui Aristotel, Ptolemeu și ale celorlalți geografi antici), pe cât posibil în forma lor cea mai pură și apropiată de sensul lor original. Cât despre titularii catedrei de poetică și retorică inaugurată cu Celtis, interesul pentru literatura greacă era intrinsec și *conditio sine qua non* pentru ocuparea celei mai prestigioase catedre a Facultății, cel puțin din perspectivă umanistă. Lui Celtis și Vadianus îi urmează un personaj influent (diplomat și mulți ani suprintendent al universității vieneze), Johannes Spiesshaimer *Cuspinianus* (1473–1529)¹⁶, promotor necondiționat al studiilor de greacă veche, chiar dacă cunoștințele sale de limbă par să fi fost mai degrabă rudimentare. În umbra sa a putut, însă, înflori o „a doua generație” vieneză de învățați pasionați de greacă, care îi include, printre cei mai reprezentativi exponenți, alături de deja amintitul Rithaymer, pe Philipp Gundel (1493–1567)¹⁷, pe Iohannes Ludovicus Brassicanus (1509–1549) și pe fratele acestuia¹⁸.

¹⁴ Un posibil candidat pare să fie episcopul de Oradea Perényi Ferenc, după cum vom arăta în cele ce urmează.

¹⁵ Franz Graf – Stuhlhofer, *Humanismus zwischen Hof und Universität: Georg Tannstetter (Collimitus) und sein wissenschaftliches Umfeld im Wien des frühen 16. Jahrhunderts*, Viena, WUV, 1996, p. 99–102.

¹⁶ Hans Ankwiczy-Kleehoven, *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian*, Graz – Köln, Böhlau, 1959.

¹⁷ Joseph Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität ...*, 319–321; Conradin Bonorand, *Aus Vadians Freundes- und Schülerkreis in Wien*, St. Gallen (Vadian-Studien, 8), p. 26–28.

¹⁸ Iohannes Ludovicus Brassicanus și fratele său Iohannes Alexander vin la Viena în 1524. Iohannes Ludovicus predă greaca la Leipzig în anul academic 1529/30 și la Viena (1534–1536), pentru a se dedica mai apoi studiilor juridice. Fratele său mai vârstnic, juristul Iohannes Alexander (1500–1539), este un promotor pasionat al studiilor de greacă la Universitate.

Această adevărată *forma mentis*, care îi caracterizează pe universitarii vienezi de la *Facultas artium* în această perioadă, îi unește și pe primii transilvăneni despre care putem afirma fără echivoc că sunt cunoscători ai limbii lui Homer. Între 1515–1518 studiază la Viena Martin *Haczius* (*Haczaki* sau *Hațeganul*), autorul unuia dintre poemele care introduc ediția *Chorografie* lui Pomponius Mela, publicată cu ample glose de Vadianus în 1518. Canonic al catedralei din Oradea, prepozit (1538) și episcop onorific (1544), *Haczius* poseda un manuscris de excepție, un *Ptolemaios Graecus*, provenit din Biblioteca corviniană. Profesorul Jakó sugera că manuscrisul grecesc ar fi fost moștenit de la episcopul Perényi Ferenc¹⁹, ceea ce ar presupune că și eruditul episcop mort la Mohács ar fi putut, probabil, să îl și citească. Alte cărți ale lui *Haczius* ne confirmă cunoștințele lui de greacă: Biblioteca Academiei din Cluj păstrează câteva exemple de adnotări în greacă care i se pot atribui. Atestă, în mod indubitabil, combinația de interese pentru literele clasice (notamente elină) și științele naturale (cu precădere geografie). Probabil că aceleași observații pot fi făcute și în cazul altor transilvăneni formați la Viena în perioada respectivă: sibianul Georg Reicherstorffer (cca. 1495–1554) ar fi un interesant caz de cercetat.

De departe, însă, figura majoră de umanist transilvănean format în spiritul artelor vieneze este cea a lui *Joannes Honterus* (Johannes Honter, cca. 1496–1549). Importanța și influența activității sale de geograf și cartograf sunt universal recunoscute. Rolul său de pedagog și profesor, autor de gramatici ale limbilor clasice, era mai degrabă exaltat de contemporanii lui decât de ai noștri. Dimensiunea sa de „părinte al Reformei” printre sașii transilvăneni și titlul de „apostol al Ungariei” cu care a rămas întipărit în memoria colectivă tind, inevitabil, să umbrească alte aspecte ale personalității sale de adevărat „om al Renașterii”, dotat cu multe talente.

Chiar dacă planează încă anumite incertitudini asupra începutului studiilor sale vieneze la Facultatea de arte (1520, sau 1515), este cert că Honterus a obținut aici titlul de *baccalaureus* în 1522, iar pe cel de *magister artium* în 1525²⁰. La încheierea acestora, trebuie să fi excelat atât în limbile clasice, cât și în geografie, de vreme ce Johannes Turmair, *Aventinus*, care îl întâlnea în 1529 la Regensburg, în compania unui alt învățat transilvănean (al cărui nume nu îl reproduce), îi definea ca pe *duo exules ... viri utriusque linguae doctissimi* și se întreținea îndelung cu ei despre geografia Transilvaniei, „acea

¹⁹ Viena, Österreichische Nationalbibliothek, *Cod. Hist. gr. I HAN MAG*; pentru biblioteca lui Haczius, vezi Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București, Edit. Kriterion, 1977, p. 65–70.

²⁰ Unele studii propuneau identificarea sa cu „Johannes Coriarii ex Corona”, înmatriculat la Universitate la 27 aprilie 1515. Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus. Viața și opera sa în imagini*, Sibiu, Edit. Forumului Democrat al Germanilor din România, ed. a II-a, 1999, p. 15, preferă să trateze cu prudență informația, identificându-l cu certitudine cu „Johannes Aust ex Corona”, menționat în registrele Facultății de Arte drept înmatriculat pe 1 martie 1520. Chiar și recent, însă, alți cercetători, precum Gerhard Engelmann, preferă să rețină prima dată. Engelmann susține că Honterus s-ar fi înmatriculat prima dată la Viena în 1515, ar fi studiat geografia cu Vadianus și s-ar fi întors o anumită perioadă în Transilvania pentru a studia geografia regiunii, înainte de a-și relua studiile vieneze în 1520. Cf. Gerhard Engelmann, *Johannes Honter als Geograph*, Köln–Wien, Böhlau, p. 8–12.

parte străveche a Daciei sau a Geților, pe care <contemporanii> o numesc *Siebenbürgen*”²¹.

Biografia lui Honterus, cel mai recent – Gernot Nussbächer, îl identifică pe însoțitorul său la Regensburg cu Valentin Wagner (cca. 1510–1557) și, mai ales, subliniază influența lui Aventinus în debutul său literar. Cel mai probabil prin mijlocirea acestuia din urmă, în 1530, la Cracovia, silezianul Matthias Scharffenberg tipărea atâtea opere care avea să devină viitorul său „best seller”, *Rudimenta cosmographiae*,²² cât și un manual de gramatică latină, care avea să se bucure de mare succes în Regatul polon și de unul ceva mai discret în Transilvania (16 ediții poloneze în raport cu doar patru ediții brașovene). Ediția cracoviană poartă titlul *De grammatica libri duo ex optimis autoribus ita collecti, ut compendiosa breuitas et accurata distinctio reddat omnia facilia* (Scharffenberg, 1530). Atât titlul, cât și conținutul lucrării trădează influența gramaticii latine a lui Turmair, cu o largă răspândire mai ales în spațiul german, și explică importanța rolului jucat de acesta în afirmarea literară a lui Honterus²³. Edițiile brașovene ale gramaticii honteriene (patru cunoscute: 1539 – fără copii păstrate, 1548–1549, 1555 și 1557) sunt chiar mai explicate prin titlu cu privire la natura reală a lucrării: *Compendii grammatices libri duo*. Compendiul (cu echivalentul său grecesc *synopsis*) se prezintă drept forma congenială pentru lucrările de gramatică ale lui Honterus, un model menit să

²¹ Pasajul, cunoscut grație biografiilor honteriene mai ales în traducere, merită reproduș în original: „... dum Turcus Viennam obsidebat ... erant tum apud me duo exules, qui pulsi ex ea parte Daciae sive Getarum vetustissima, quam Sibenpyrgenses [sic !] adpellant, viri utriusque linguae doctissimi, qui multa mihi narrare solebant de earum regionum situ et moribus, quin alter situm in tabella descripserat pollicitus se editurum, pleraque alia quae ad earum regionum illustrationem contingerent. cum viderent labores meos, hortati me sunt, ut stilum a Bavaria unica ad illustrandam universam Germaniam. feci, perscripsi mihi quandam simplicem fabricam, qua uterer in eo negotio”. Johannes Turmair, gennant Aventinus, *Sämmtliche Werke*, vol. I, ed. Christian Kaiser, München, K. Akademie der Wissenschaften, 1881, p. 652–654.

²² Prima ediție, cracoviană, poartă titlul *Iohannis Honter Coronensis Rudimentorum cosmographiae libri duo*. Condensează, în doar 16 file, noțiunile fundamentale de astronomie și geografie. Va fi republicată în Cracovia în 1534, respectiv de alte cinci ori în Basel (1534–1585). O a doua ediție, extinsă la patru cărți și complet rescrisă în versuri, va fi tipărită de Honterus la Brașov în 1541 (reprodușă în anul următor și la Wrocław). Ediția finală, corectată, va ieși în 1542, fiind ulterior retipărită în toate colțurile Europei; de două ori în Brașov, de 16 ori la Zürich, de cinci ori la Anvers, de două ori la Basel, respectiv, o dată la Rostock, Praga și Köln. Ținându-se seama și de edițiile parțiale și de traducerile în limbi vernaculare, volumul a atins peste 100 de ediții până la finele secolului al XVII-lea. Cf. Borsa Gedeon, *Die Ausgaben des „Cosmographia” von Johannes Honter*, în vol. *Essays in honour of Victor Scholderer*, ed. Dennis E. Rhodes, Mainz, Karl Pressler, 1970, p. 90–105; Gerhard Engelmann, *Johannes Honter ...*, p. 85–90; Ludwig Binder, *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Bucharest, Kriterion, 1996, p. 52–55; Gernot Nussbächer, *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus*, în vol. *Honterus Emlékkönyv. Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban. Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450-jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek*, ed. Ágnes W. Salgó și Ágnes Stemler, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, p. 150–190.

²³ Într-o primă formă, Aventinus o va publica sub titlul *Grammatica omnium utilissima et brevissima admirabili ordine composita* (Munich, Hans Schobser, 1512); cinci ani mai târziu va apărea într-o formă extinsă: *Rudimenta grammaticae de octo patribus orationis et constructione* (Augsburg, Johann Miller, 1517).

asigure manualelor sale concizia și acuratețea necesară în structurarea subiectului, atât de apreciată de cititorii săi.

Nu insistăm în acest context asupra celor două opere care i-au asigurat lui Honterus renumele internațional, deși atât *Cosmographia* (mai ales în forma sa finală, versificată și adăugită), cât și, mai cu seamă, gramatica sa latină sunt importante pentru înțelegerea metodelor sale didactice și a modelelor adoptate. Ne limităm pentru moment să sintetizăm concluziile oferite de cele două studii de specialitate, singurele dedicate gramaticii latine honteriene: cel din 1968, semnat de Erika Ising²⁴, completat în 2013 cu o serie de adaosuri și observații de către Bartók István²⁵. Compendiul latin al lui Honterus este caracterizat ca un manual suplă, de calitate și suficient de original, bazat pe lucrările contemporane ale lui Melanchthon, Jakob Heinrichmann și Despauterius (Jan Van Pauteren, cca. 1480–1520), dar preluând și o serie de elemente din surse mai puțin obișnuite și frecventate, precum *arta gramaticală* atribuită lui Diomedes, ce data din Antichitate. Nu întâmplător, contemporanii lui Honterus au apreciat erudiția dovedită în admirabilul compendiu latin, precum și talentul de a explica secretele gramaticii²⁶.

Honterus ne interesează aici din perspectiva de inițiator al studierii limbii grecești în școala transilvană. Activitatea sa editorială la Brașov reflectă, într-o bună măsură, nevoia de a asigura cărțile necesare pentru studenții din recent reformatul *gimnazium* brașovean, ce includea în noua sa programă didactică și studiul limbii eline, o premieră absolută pentru spațiul transilvănean, unde limba greacă nu mai fusese predată în mediu școlar din timpurile Daciei romane. Nu credem că este întâmplător faptul că lista de publicații brașovene consemnată de colaboratorul său Gaspar din Pesta debutează tocmai cu gramatica grecească: „Primum igitur Grammaticam Graecam ... edidit.”²⁷ Alegerea pune în lumină de fapt, noutatea produsă, perfect sesizabilă pentru orice învățat din epocă. *ΣΥΝΟΨΕΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΑ ΔΥΟ.Ι.<ohannii> H.<onteri> C.<oronensis>*, publicată în 1539, inaugurează prin format, *in octavo* (cca. 16 x 10,5 cm), cât și prin frontispiciu, seria de manuale școlare tipărite la Brașov²⁸. Lucrarea cuprinde 95 de file.

²⁴ Erika Ising, *Die lateinische Grammatik des Johannes Honterus*, „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, 11/2, 1968, p. 41–54, 45, și Idem, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus „De octo partibus orationis ars minor”*, Berlin, Akademie Verlag, 1970, p. 197.

²⁵ Bartók István, *Poëtica est ... Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai*, „Irodalomtörténeti Közlemények”, 117, p. 123–141, în special p. 132.

²⁶ În acest sens se exprimă rectorul Universității cracoviene din anii 1562-1564, Wojciech Basaj: „Johannes Honterus Coronensis, auditor professorum academiae Cracoviensis perpetua memoria dignus, non parum ademit laudis veteribus grammaticis cum duobus libris juventuti Polonae relictis, quos Cracoviae in contubernio Ungarorum in gratiam suorum discipulorum profitebatur, miro compendio et docta methodo artem grammaticam illustrat et pro suo ingenio auget”. Alberti Basæi Scebresinensis *Observationum Grammaticarum Libri quinque*, Cracovia, Matthæus Siebeneicher, 1567, 12; comentat de Erika Ising, *Die Herausbildung der Grammatik ...*, p. 192–193 și Idem, *Die lateinische Grammatik ...*, p. 48; în traducere germană pasajul e reproduș de Ludwig Binder, *Johannes Honterus ...*, p. 253.

²⁷ Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István și Kelecsényi Ákos, *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473-1600. Res litteraria Hungariae Vetus Operum Impressorum, 1473-1600*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, p. 97, nr. 32.

²⁸ Exemplarul consultat: Sibiu, Teutsch Haus; e cunoscută doar o singură altă copie a lucrării, păstrată la Budapesta, Országos Széchényi Könyvtár.

Un prim aspect surprinde de la primul contact: exceptând inițialele de pe frontispiciu, întreg textul este exclusiv în greacă, fără explicații în latină sau în vreo limbă vernaculară. Alegerea este similară cu aceea făcută în cazul gramaticii latine publicate în 1530, dar mult mai drastică, conferind textului un „caracter excepțional pentru anii în care a fost scris, când toți umaniștii compuneau gramatici grecești în latină”²⁹. Ultima gramatică elină compusă integral în greacă era, în fapt, cea publicată postum de Aldo Manuzio în 1515 (*Grammaticae institutiones Graecae*, Venezia: *in aedibus Aldi*), îngrijită de prietenul și colaboratorul acestuia, Marcus Musurus. Paul Botley subliniază faptul că lucrarea lui Manuzio ar reprezenta „the only surviving grammar produced in Greek by a Western student of the language”³⁰. Gramatica grecească a lui Honterus, rămasă – în absența unui studiu de specialitate – în afara circuitului științific internațional și descrisă, de altfel, în mod confuz în repertorii³¹, impune, însă, cel puțin o nuanțare a acestei observații.

Un studiu comparativ mai atent al celor două lucrări relevă faptul că textul lui Manuzio a constituit principala sursă a gramaticii eline a lui Honterus. Prima carte, cu precădere, păstrează integral structura și exemplele aldine, Honterus reformulând anumite pasaje sau rezumând într-o formă mai condensată, mai schematică și practică, textul lui Manuzio, tributar unei structuri greoaie, împrumutate la rândul ei din gramatica lui Chrysoloras³². La mai bine de o sută de ani de la redactarea sa, lucrarea învățatului bizantin era unul dintre textele canonice ale învățământului de limbă elină. Cu toate acestea (tocmai datorită faptului că nu constituia un manual, ci o gramatică erudită de consultare), Manuzio manifestase inițial rețineri în a o tipări, preferând multă vreme o altă gramatică greacă faimoasă printre umaniști, pe cea a lui Constantin Lascaris. Gramatica lui Chrysoloras ieșea pentru prima oară în faimoasa serie aldină doar în 1512, moment ce coincide cu proiectul „de bătrânețe” al lui Manuzio de redactare a unei gramatici grecești proprii, ce va fi încheiată postum. Fără îndoială, Honterus este mai riguros decât editorul de la Veneția în proiectul realizării unei gramatici eline elementare exclusiv în greacă. Gramatica greacă a lui Manuzio, de exemplu, este precedată de o prefață în latină, semnată de Marcus Musurus; în *Synopsis*, în schimb, Honterus debutează *ex abrupto*, cu un incipit simplu, în spiritul celui mai bun gust umanist: „Μέρη γραμματικῆς τέσσαρα. γράμμα, συλλαβή, λέξις καὶ λόγος.” De fapt, Honterus adaptează

²⁹ Juan Signes Codoñer, *La quimera de los gramáticos: historia de la voz media del verbo griego*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2016, p. 303.

³⁰ Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 33.

³¹ Juan Signes Codoñer, probabil unicul elenist care s-a aplecat asupra textului, rezumă astfel informația bibliografică referitoare la această operă: „La redacción de una gramática griega por Honter en 1539 está envuelta en cierta confusión en las obras de referencia, ya que aunque algunos estudios se la atribuyen, otros en cambio señalan que sólo se limitó a reimprimir o adaptar la gramática de Melanchthon. Para mayor confusión, los repertorios dicen que Valentin Wagner, colaborador de Honter, publicó en Kronstadt, justamente en 1539 [sic !], una gramática griega.” Juan Signes Codoñer, *La quimera ...*, p. 303.

³² Chrysoloras, *Γραμματικῆς σύνοψις ἠκριβομένη*, Venezia: Aldo Manuzio 1512. Cf. Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 11, și Juan Signes Codoñer, *La quimera ...*, p. 196–200.

aici, traducând în greacă, cuvintele inițiale dintr-un alt text gramatical răspândit între umanistii italieni, cunoscut sub titlul de *Regulae Guarini*³³.

În același an 1512, Manuzio publica și un manual de exerciții – *Erotemata*, aparținând aceluiași maestru al studiilor grecești din Italia, Chrysoloras. Listele de verbe anexate acestei lucrări, aparținând lui Demetrios Chalcondyles, se vor regăsi reproduse în cartea a doua a gramaticii honteriene, dedicată verbului: *Περὶ σχηματισμῶν τῶν χρόνων* (care debutează, conform numerotării cvaternioanelor, la f. H3v), respectiv *Περὶ ἄνωμάλων ῥήματων, κατὰ στοιχείων* (f. K2v–). Și aici structura rămâne neschimbată, exemplele sunt aceleași, dar diferențe există. Nu își găsesc corespondența în cele două opere ale lui Chrysoloras tipărite de Manuzio noțiunile schematice de sintaxă pe care Honterus le oferă în finalul cărții a doua (ff. M1v–M3v), observații foarte sumare asupra sintaxei principalelor părți de propoziție.

Ca și Manuzio în gramatica sa, Honterus renunță la schema de expunere bazată pe întrebare și răspuns, care caracteriza lucrările lui Chrysoloras, preferând enunțarea simplă și directă a regulilor, susținute de exemple. Gramatica lui Honterus este mult mai sintetică decât cea a lui Manuzio, iar multe dintre pasajele care depind direct de textul învățatului editor de la Venezia, departe de a fi adaptări servile, reprezintă transformări menite să ofere mai multă claritate și concizie regulilor gramaticii grecești. Anumite extravagante ale lui Manuzio sunt, de asemenea, evitate: e cazul cuvântului *βιβλιοπώλης* („librar”), oferit de Aldo ca exemplu pentru ilustrarea masculinelor de declinare întâi. Atât în privința categoriei gramaticale a numelui, cât și a verbului, tratarea honteriană este, de departe, mai schematică, fapt ce se reflectă în formatul general al lucrării, mult mai condensat și demn de titlul de *Synopsis*, dorit de autor.

Suntem îndreptățiți să credem că Honterus a avut la dispoziție edițiile aldine ale celor două lucrări, care au constituit sursa primară a gramaticii sale eline; dar influența lui Manuzio trebuie considerată dintr-o triplă perspectivă: cea de autor al unei cunoscute gramatici grecești, cea de autor al operei lui Chrysoloras și, nu mai puțin important, cea de editor și tipograf – model celebrat și imitat de o generație întreagă de umanști. Pe de altă parte, opțiunea lui Honterus de a-l urma îndeaproape pe Manuzio, inclusiv în privința proiectului său „de bătrânețe” de a publica gramatici eline exclusiv în grecește, ne apare ca fiind una programatică. De fapt, inițiativa aldină a rezistat foarte puțin timpului: deja în 1515, anul gramaticii sale postume, manualele de greacă publicate cu explicații latinești erau cele mai comune în școală³⁴. Soluția oferită în premieră de Urbanio Bolzanio în 1497 se transformase rapid într-un veritabil model de succes, stimulat de cererea tot mai mare de carte tipărită, mai ales odată cu introducerea studiului limbii grecești la nord de Alpi³⁵. Douăzeci și patru de ani după gramatica postumă a lui Manuzio, când Honterus publica la Brașov compendiul său, alegerea friza limita anacronismului. O nouă generație

³³ Care are tocmai acest incipit: „Partes grammaticae sunt quatuor: uidelicet litera, syllaba, dictio, et oratio.” Textul nu are o ediție definitivă, una provizorie, îngrijită de W. Keith Percival, e consultabilă on line: <http://people.ku.edu/~percival/Guarino.pdf> (ultima consultare: 1 octombrie 2019).

³⁴ Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 33.

³⁵ În latină vor fi scrise gramaticile grecești ale lui Georg Simler (*Isagogicum in litteras graecanicas*, 1512) și a lui Ottomar Nachtgall (*Progymnasmata graecanaeae litteraturae*, 1517). Cf. Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 40–44.

de gramatici grecești văzuse lumina tiparului, cele mai răspândite fiind semnate de Melanchthon (1518), Oecolampadius (1518), Ceperinus (1522), Metzler (1529) și Hummelberger (editată postum de Beatus Rhenanus în 1532)³⁶. Nu numai că erau scrise în latină, dar aveau o structură diferită și reprezentau un stadiu mai modern al reflecției lingvistice. Și totuși, câțiva profesori continuau să prețuiască mai mult „metoda naturală” a gramaticilor scrise exclusiv în greacă. Îl putem cita aici pe Melchior Volmar *Rufus* (cca. 1497–1560), definit drept „campionul gramaticii lui Chalcondilas”³⁷. Mai apropiat de Honterus este Georg Rithaymer, care în 1524 publica o *Ἐπιτομή περὶ τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν καὶ σχηματισμοῖ τῶν χρόνων* (Viena: Iohannes Singrenius)³⁸. De fapt, dincolo de titlul grecesc și de intențiile autorului, lucrarea lui Rithaymer nu reușește să-și atingă scopul și nu reprezintă un produs finit: ea reunește texte aparținând mai multor autori, scrise atât în latină, cât și în greacă, iar în prefață profesorul de la Viena se scuză că nu a reușit să producă o gramatică elină scrisă exclusiv în greacă, cum ar fi dorit. Este evident că Honterus cunoștea demersul lui Rithaymer și nu putem interpreta pedanteria sa de a tipări totul în greacă (inclusiv numerotarea caietelor urmează alfabetul grecesc !) altfel decât drept o tentativă de a depăși realizarea fostului său profesor de la Viena și de a se apropia, cât mai mult posibil, de modelul oferit de Aldo Manuzio. Influența acestuia ni se pare profundă și implică mai multe fațete ale personalității lui Honterus: tipograful, care publică o bună parte din lucrările sale în formatul și în caracterele aldine; elenistul, care îi urmează îndeaproape ideile și metodele didactice. Urmându-l pe Manuzio în proiectul său de bătrânețe, Honterus manifestă o preferință explicită pentru Chrysoloras, pe câtă vreme mulți dintre contemporanii săi îl preferau pe Lascaris³⁹.

Cel puțin vreme de o decadă învățământul elementar de limba elină s-a bazat la Brașov pe manualul lui Honterus. Judecând după copia păstrată la Casa Teutsch din Sibiu (care provine din biblioteca episcopilor Bisericii evanghelice), plină de traduceri latinești ale textului, pe alocuri aproape transformat într-o iuxtă interliniară, metoda trebuie să le fi părut greoaie studenților. Ea presupunea, pe lângă explicații absolut necesare din partea profesorului, învățarea pe de rost a regulilor și exemplelor de bază, o practică, de altfel, comună la vremea respectivă în ambele cicluri ale școlii brașovene⁴⁰. În anul morții lui Honterus, 1549, colaboratorul și succesorul lui la conducerea școlii, Valentin Wagner, publica, la rândul său, o gramatică elină: *Compendii grammatices Graecae libri tres* (Brașov, 1549). Lucrarea se păstrează doar în ediția succesivă, ieșită sub același titlu la Brașov, în 1569⁴¹. Nu putem ști dacă textul publicat de Wagner în anul

³⁶ Juan Signes Codoñer, *La quimera ...*, p. 275–277.

³⁷ Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 25 și 36.

³⁸ Juan Signes Codoñer, *La quimera ...*, p. 270–271 și Christian Gastgeber, *Griechischhumanismus ...*, p. 88–91.

³⁹ Thomas More, în *Utopia*, este explicit în această privință, când îl face pe personajului său, Raphael Hythlodæus, să regrete faptul că între obiectele necesare educării nativilor de pe recent descoperita insulă a societății ideale a putut, da, aduce o gramatică greacă, dar nu pe cea a lui Lascaris, cum și-ar fi dorit.

⁴⁰ Cf. Walter König, *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2005, p. 23–39, cu trimiteri la bibliografia mai veche.

⁴¹ Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, p. 133, nr. 76.

morții lui Honterus era identic cu cel pe care îl putem citi în ediția publicată douăzeci de ani mai târziu. Dar o diferență imediat sesizabilă față de gramatica elină honteriană se relevă clar, încă din titlu: preferând să ofere toate explicațiile în latină, Wagner se distanțează de metoda predării limbii direct în limba greacă, inaugurată de Honterus la Brașov prin perfecționarea instrumentelor oferite de Manuzio și Chrysoloras.

În literatura de specialitate informațiile despre gramatica greacă a lui Wagner sunt chiar mai confuze decât cele referitoare la cea honteriană. Am fi tentați să presupunem o influență mult mai puternică dinspre gramatica greacă a lui Philipp Melanchthon, sub îndrumarea căruia, la Wittenberg, Wagner a întreprins studii lingvistico-teologice (prezența sa aici este efectiv atestată în anii 1542 și 1552, când e promovată *Magister* al Universității)⁴². Un studiu comparativ cu gramatica greacă a lui Melanchthon, ce văzuse pentru prima oară lumina tiparului în 1518⁴³ (și reprezenta manualul de greacă cel mai răspândit pentru studiile întreprinse sub îndrumarea unui profesor privat), nu relevă, însă, o influență directă, lucrarea lui Valentin Wagner dovedindu-se a fi o operă mult mai complexă și interesantă decât am fi tentați inițial să credem. În schimb, o lectură paralelă a gramaticii wagneriene cu compendiul de gramatică latină al profesorului de la Wittenberg⁴⁴ relevă faptul că învățatul brașovean preia structura și definițiile propuse de Melanchthon în această lucrare, pe care astfel le anunță în incipitul lucrării sale: „Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio. Partes Grammaticae sunt quatuor: Ὄρθογραφία, προσοδία, ἔτυμολογία, καὶ σύνταξις” (f. A2r). Fidel acestei compartimentări a materiei, Wagner va relua constant definițiile oferite de Melanchthon pentru diferitele părți ale gramaticii, însă se va dovedi prudent în adaptarea unor categorii specifice limbii latine la particularitățile limbii grecești⁴⁵. De fapt, dincolo de schema de expunere inspirată din gramatica latină a profesorului său de la Wittenberg, Wagner operează o rescriere în limba latină a cărții întâi din gramatica elină a lui Honterus, pe care o completează cu o mai amplă tratare a regulilor de gramatică, cu tabele și trimiteri la alte lucrări. Exemplele sunt însă cele din gramatica honteriană, iar categoria numelui, fidelă flexiunii propuse de Chrysoloras, e tratată foarte asemănător⁴⁶. Similar și verbul,

⁴² Karl Reinert, *Des Kronstadter Magisters Valentin Wagners Wittenberger Studium*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, 59, 1968, p. 25–41; Andreas Müller, *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*, Mandelbachtal–Cambridge, Edition Cicero, 2000, p. 10–48.

⁴³ Am consultat ediția din 1521, intitulată *Integrae Graecae Grammatices Institutiones, a Philippo Melanchthone conscriptae atque pluribus in locibus auctae* (ed. Iohannes Secerius, Haganoae: in aedibus Th. Anselmi Badensis), precum și ediția din 1554, ce se regăsește în coligatul sibian ce cuprinde gramatica greacă a lui Honterus (*Libellus Graecae Grammaticae Philippi Melanchthonis, adiectis tabulis flexionum quarundam*, ed. Ioachim Camerarius, Lipsiae: in aedibus Valentini Papae).

⁴⁴ *Elementa Latinae Grammatices*, 1526 (publicat, doar în același an, în patru centre editoriale diferite: Köln, Nürnberg, Anvers și Strasbourg).

⁴⁵ A se vedea, de exemplu, soluția adoptată în cazul celor „opt” părți de vorbire, unde existența articolului nehotărât pune în opoziție greaca față de latină. Wagner le ilustrează astfel: „Dictionum species, quae et partes orationis uocantur, sunt octo. Declinabiles quinque, ἄρθρον, ὄνομα, ῥῆμα, ἄντωνυμία καὶ μετοχή. Indeclinabiles uero tres, πρόθεσις, ἐπίρρημα, καὶ συνδεσμός” (f. Bv). Melanchthon, pentru gramatica latină, le prezintă astfel: „Partes orationis octo sunt: Nomen, Pronomen, Verbum, Adverbium, Participium, Coniunctio, Praepositio, Interiectio”. A4r.

⁴⁶ Ca și Honterus, Wagner începe tratarea grupului nominal cu prezentarea adjectivelor cu trei terminații, alegere justificabilă exclusiv din rațiuni didactice.

prezentat de Wagner separat, în cartea a doua a gramaticii sale⁴⁷, are aceeași structurare și exemple ca la Honterus, dar nu mai regăsim lista de verbe neregulate care ocupa bună parte din cartea a doua din *Synopsis*. Tocmai pentru a compensa această pierdere de material util învățăceilor, Wagner tipărea în 1554 o lucrare specifică dedicată verbelor neregulate grecești, semnată de Martin Ruland: *SYLVULA complectens eruditam et copiosam enumerationem verborum heteroclitorum, Anomalorum et Defectivorum in lingua Graeca, iuxta seriem literarum Alphabeti, desumpta EX RVELANDO*⁴⁸.

Fără îndoială, partea cea mai originală a lucrării lui Wagner e reprezentată de cartea a treia, integral dedicată sintaxei. Pe acest subiect gramatica honteriană era, fără îndoială, deficitară. Wagner își justifică astfel demersul, prezentând și sursele din care a extras regulile sintetice pe care le oferă studenților: „Etsi haec pars Grammaticae, praecipue apud graecos, latius patet, quam ut in breuem libellum constringi possit, et requirit diligentem ac sedulam lectionem probatorum authorum [sic !]: tamen ut tyronum studio aliquo compendio iuventur, et exempla construendi dictiones facilius tum observare tum imitari liceat, quasdam generales regulas περί συντάξεως ordine huc adicere uolui, plures ex Moschupolo [sic !], Lascare, Varennio Phaurorini, Budei; aliorumque lexicis petes.”⁴⁹ Într-o bună măsură, Wagner reușește în demersul său, oferind învățăceilor o introducere în sintaxa propoziției, concentrată în 11 pagini. Trei pagini finale, conținând fragmente extrase din opera lui Tryphon din Alexandria, (cca 60–10 î.d.Ch.) completează compendiul de gramatică greacă semnat de Wagner.

Chiar dacă o analiză mai detaliată a gramaticii eline wagneriene ar fi, fără îndoială, în măsură să releve mai bine complexitatea raporturilor care influențează studiul limbii grecești la Brașov în anii de după moartea lui Honterus, credem că elementele prezentate ne permit creionarea unor caracteristici definitorii pentru această a doua fază a predării limbii eline în centrul transilvănean, după deceniul începuturilor. Asemenea lui Honterus, Valentin Wagner se dovedește un rafinat cunoscător al limbii lui Homer – demn de aprecierea unor învățați de talia lui Aventinus sau Michael Neander⁵⁰, și un talentat autor și pedagog. Prin gramatica sa, el reușește să realizeze o sinteză între tradiția gramaticală inaugurată de Honterus la Brașov (cu ramificațiile sale aldine înspre primul umanism grec din Italia, dominat de Chrysoloras) și reflecția gramaticală mai modernă și mai rafinată proprie generației lui Melanchthon. Wagner integrează în studiul limbii eline o serie de măștrii ai studiilor grecești din umanismul timpuriu, precum Theodoros Gaza (citată la f. A3v a compendiului său) și Constantin Lascaris, dar și un maestru bizantin

⁴⁷ *Liber secundus de verbo quod dicitur PYMA* [sic: în acest *lapsus typis* se reflectă, de fapt, pronunția bizantină, reuchliniană, a limbii predate în școala brașoveană], f. G3r.

⁴⁸ Cf. Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, nr. 198. Lucrarea era retipărită la Brașov zece ani mai târziu.

⁴⁹ Valentin Wagner, *Compendii Grammatices ...*, f. O4v.

⁵⁰ Ca și Aventinus în 1529, dar menționându-i explicit numele, Neander îl caracterizează pe colaboratorul lui Honterus drept „foarte învățat în cele două limbi” ale culturii clasice antice: „quemadmodum etiam Vuagnerum, utrumque doctissimum et linguarum cognitione eximium”, apud Monok István, *L'unique editio princeps transylvaine du XVIe siècle: le Nilus de Johann Honter*, în: *Strasbourg, ville de l'imprimerie. L'édition princeps aux XVe et XVIe siècles (textes et images)*, ed. Edith Karagiannis-Mazeaud, Turnhout, Brepols, 2017, p. 119–128, citat la p. 124.

precedent fazei italiene, precum Manuel Moschopoulos (cca. 1265–1316)⁵¹, cărora le alătură câțiva autori contemporani lui, precum Joannes Varennius⁵², Varino Favorino⁵³ și Guillaume Budé⁵⁴. Aceste lecturi dovedesc deplina integrare a lui Wagner în circuitul studiilor de greacă din apusul continentului, precum și depășirea fazei inițiale, caracterizată de o poziție partizană în disputa dintre umaniști asupra întâietății dintre Chrysoloras și Lascaris în materie de studii eline, pe care Honterus, sub influența școlii vieneze, o tranșase mai net.

Un alt aspect al personalității lui Wagner merită pus în lumină. Catehismul său grecesc, publicat în 1544 și 1550, nu numai că reprezintă unul dintre primele documente ale dialogului interreligios dintre bisericile evanghelică și ortodoxă⁵⁵, dar poate fi interpretat ca o tentativă timpurie de a depăși paradoxul „umanismului grec fără greci”, și anume contrastul dintre pasiunea pentru literatura greacă antică ce cuprinsese elitele europene în Renaștere și dezinteresul aproape general față de contemporaneitatea post-bizantină, care ar caracteriza, în opinia lui Christian Gastgeber, începuturile studiilor clasice la nord de Alpi și, în special, la Viena⁵⁶. Stimulat, desigur, de progresele Reformei protestante, interesul lui Wagner pentru greacă nu se limitează în fapt la literatura și știința produse de cultura antică, ci include sursele grecești ale tradiției creștine: nu

⁵¹ Moschopoulos era renumit mai ales prin exercițiile sale de gramatică, cunoscute sub numele de *Ἐρωτήματα γραμματικά*.

⁵² Autor al unei lucrări de sintaxă greacă dintr-o perspectivă comparativă (*Syntaxis linguae Graecae, ea complectens quae a latinis dissentiunt*, Louvain, Rutgerus Rescius et Bartholomeus Gravius, 1532), precum și al unei ediții comentate, împreună cu Joachim Camerarius, a operei lui Tryphon Alexandrinus (*Tryphon Grammaticus. Syntaxis linguae Graecae, una cum annotationculis paucis ad praecepta syntaxis Varenniana*, Antwerpen, Joannes Steelsius, 1547).

⁵³ Favorino (cca. 1445/1450–1537), preceptor al lui Giovanni de Medici (viitorul papă Leon al X-lea), este autor al unui important dicționar al limbii grecești, *Magnum ac perutile dictionarium* (Roma, 1523).

⁵⁴ Guillaume Budé (1468–1540), reformatorul pe baze umaniste al studiilor de la Collège de France, discipol al lui Lascaris, este autorul unei lucrări de succes în studiile de greacă, *Commentarii linquae graecae* (Paris, 1529).

⁵⁵ Nu există exemplare cunoscute ale ediției din 1544, cf. Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, p. 117, nr. 56. Se păstrează ediția secundă, ce poartă titlul KATHXHEIΣ. OYAAENTINOY του Ὁσαγνήρη Κορωνίαç (Brașov, Valentin Wagner, 1550), cf. Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, p. 138, nr. 82; de asemenea, Idem, *Könyvtörténeti írások: hazai nyomdászat 15-17. század*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, p. 45–46. Lucrarea a fost urmată de seria de publicații slavone și românești, cu caractere chirilice. Pentru contactele interconfesionale ale lui Honterus și Wagner cu Biserica ortodoxă, cf. recent Szegedi Edit, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Biespiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550–1680)*, în vol. *Konfessionelle Formierungsprozesse im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, ed. Jörg Deventer, Leipzig, GWZO, 2006, p. 140–145, respectiv Idem, *Johannes Honterus and Reform in Transylvania*, în vol. *A Companion to the Reformation in Central Europe*, ed. Howard Louthan și Graeme Murdock, Leiden, Brill, p.145-152; de asemenea, Ulrich Andreas Wien, *Der Humanist Johannes Honterus*, în vol. *Johannes Honterus, Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542). Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte*, Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag, p. 11–27, 2017, p. 26.

⁵⁶ Christian Gastgeber, *Transalpine Greek Humanism ...*, p. 19.

întâmplător, vocația sa de elenist și teolog va fi încununată de ediția greco-latină a Noului Testament, tipărită în 1557⁵⁷.

Am insistat asupra gramaticilor grecești ale lui Honterus și Wagner, întrucât sunt texte fundamentale pentru fazele inițiale ale studiului limbii eline la Brașov. Manualele grecești care au văzut lumina tiparului în *inchyta Transilvaniae Corona* sunt, însă, mult mai numeroase, incluzând mai multe importante culegeri de texte pentru uzul școlilor de inspirație umanistă din Europa Centrală și Apuseană. Ne vom limita la o prezentare sintetică a lor în acest context. Între primele publicații tipărite deja în 1539 vede lumina tiparului și o culegere de fragmente referitoare la dialectică și retorică extrase din Aristotel, intitulată ΕΠΙΤΟΜΗΤΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ. ΕΠΙΤΟΜΗΤΗΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ⁵⁸. Volumul, în formatul specific al tipăriturilor școlare honteriene, răspundea exigențelor cursului de retorică și dialectică, care, împreună cu cel de greacă, geografie și astronomie și muzică polifonică, reprezentau materii curriculare noi în școala brașoveană, introduse sub influența lui Honterus chiar dinaintea publicării regulamentului așezământului de învățământ (*Constitutio Scholae Coronensis*, Brașov, 1543). *Epitoma* din Aristotel presupunea, însă, cunoștințe avansate de limba greacă, deci studierea ei nu se putea plasa decât în continuarea cursului de gramatică elină și implica, în fapt, și o aprofundare a cunoașterii lingvistice. În același an 1539 era publicată o culegere de reguli ale dialecticii antice, care cuprindea și cele mai importante texte retorice latine aparținând lui Cicero și Quintilian (*Rudimenta praeceptorum Dialectices ex Aristotele et alijs collecta. Compendium Rhetorices ex Cicerone et Quintiliano*): volumul oferea acces la principiile originare ale celor două discipline stabilite de autorii antici, și demonstra, o dată în plus, efortul lui Honterus și Wagner de a renunța la medierea exercitată de tradiția medievală. Atenția pentru retorica antică este reflectată și de publicarea, în același an, a unui volumaș intitulat Προϋμνάσματα, probabil opera lui Hermogene din Tars (cca. 160–cca. 230 d.C.). Nu se păstrează copii ale lucrării, dar putem presupune că reproducea, probabil, compendiumul realizat de Matthaëus Camariotes († înainte de 1490), urmat de alte texte retorice⁵⁹.

În 1541, vede lumina tiparului o culegere de texte științifice atribuite lui Platon și Aristotel, intitulată ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΟΡΟΙ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ⁶⁰, publicate pentru a completa, probabil, cu noțiunile astronomice necesare informația cuprinsă în *Rudimenta cosmographiae*. În 1542 apare *Pinax* a lui Pseudo-Cebes din Teba, însoțită de

⁵⁷ *NOVVM Testamentum Graecae ac Latinae iuxta postremam D. Erasmi Rot. translationem. Accesserunt in hac editione praeter concordantias marginales, succinta quaedam scholia et communium locorum index*, cf. Borsa Gedeon et al., *Régi Magyarországi ...*, p. 181–182, nr. 138.

⁵⁸ Borsa Gedeon et al., *Régi Magyarországi ...*, p. 94–95, nr. 28; Ludwig Binder, *Johannes Honterus ...*, p. 84–85; Gernot Nussbächer, *Beiträge zur Honterus-Forschung 1966–1989*, Kronstadt–Heidelberg, Aldus–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2003, p. 25–26.

⁵⁹ *Compendium*-ul era un text prea scurt pentru a fi tipărit autonom, a se vedea ediția modernă a lui Christian Walz, *Rhetores graeci ex codicibus Florentinis, Mediolanensibus, Monacensibus, Neapolitanis, Parisiensibus, Romanis, Venetis, Taurinensibus et Vindobonensibus*, Stuttgart–Tübingen, J.B. Cottae, 1834, vol. VI, p. 121–126; cf. Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 14.

⁶⁰ Borsa Gedeon et al., *Régi Magyarországi ...*, p. 107–108, nr. 46; Ludwig Binder, *Johannes Honterus ...*, p. 73–75.

Encheiridion-ullui Epictet: ΠΙΝΑΞ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ⁶¹. Cele două texte erau adesea publicate împreună în secolul al XVI-lea. Cu precădere *Encheiridion*-ul se bucurase de atenție încă dintr-o fază timpurie a Umanismului, când a circulat în traducere latină (fiind tradus inițial de Niccolò Perotti, iar mai apoi de Angelo Poliziano); în originalul grec va fi valorizat de Umanismul transalpin după 1516, odată cu tipărirea sa împreună cu un text fundamental pentru formația umanist-creștină, *Institutio hominis christiani* de Erasmus de Rotterdam (Strasbourg: Matthias Schürer).

Tot la Brașov văd lumina tiparului două opere ale lui Hesiod, ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ καὶ ΘΕΟΓΟΝΙΑ, publicate în 1543⁶². *Munci și zile* reprezenta una dintre cele mai studiate lucrări antice de poezie greacă, predată în școala de inspirație umanistă din Italia încă din anii 1450, cu o primă ediție în originalul elin ce datează din 1480 (Milano), dar cunoscută mai cu seamă datorită ediției sale aldine din 1496. *Teogonia* lui Hesiod era, în schimb, o lucrare mai puțin studiată în școală, datorită subiectului său profan⁶³. Tot integral în greacă sunt și *Elegiile* lui Theognis din Megara, ΓΝΩΜΑΙ ΕΛΕΓΙΑΚΑΙ, publicate în 1545⁶⁴. Absența dintre tipărițile școlare honteriene a unei culegeri de poezie homerică este suspectă, dat fiind faptul că titlurile menționate lasă să se întrevadă un accent semnificativ pe poezia elină în școala de la Brașov, dar e probabil ca publicațiile școlare în greacă să fi fost mai numeroase.

După moartea lui Honterus, Valentin Wagner a continuat să tipărească exclusiv în greacă: din 1555 datează un volum de fragmente din Pseudo-Aristotel, Demetrios Falereus și Sosiades (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ Περὶ ἀρετῶν. βιβ. α'. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΦΑΛΗΡΕΩΣ τῶν ἐπὶ σοφῶν ἀποφθέγματα. ΣΟΣΙΑΔΟΥ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑσοφῶν ὑποθήκαι), precum și o culegere atribuită lui Gregorie din Nazianz, intitulată ΓΝΩΜΑΙ τοῦ Γρηγορίου, τοῦ Θεολόγου Ἐπισκόπου Ναζιανζοῦ, καὶ ἄλλων διαγόρων ποιητῶν, συλλογεῖσαι εἰς κοινῆν τῶν φιλομαθῶν ὠφέλειαν. Ele atestă interesul pentru reflecția filosofico-morală antică și creștină, în forma sa cea mai autentică, rezultată din studiul surselor eline. În același an 1555 e publicat un manual de epistolografie grecească, echivalentul ciceronienelor *Ad familiares* din latină: *VENUSTISSIMAE QUAEDAM GRAECAE Epistolae, ex diversis autoribus delectae, cum conversione latina*.

Fragmente grecești se regăsesc și în alte publicații destinate școlii: un bun exemplu în acest sens îl constituie opera lui Erasmus din Rotterdam, *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti* (Brașov, 1541). Inventarierea lor se dovedește, însă, un proces prea complex pentru moment și nu foarte productiv pentru contextul de față. Greaca este pe deplin integrată în programa școlară hoteriană de la Brașov, începând deja cu ciclul primar, bilingvismul greco-latin al educației oferite aici

⁶¹ Ion Kara, *O ediție necunoscută a „Manualului” lui Epictet tipărită la Brașov în 1542*, „Studia bibliologica”, vol. III, ed. Corneliu Dima-Drăgan, București, Universitatea din București, 1969, p. 544–549; Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, p. 111, nr. 49A; Ludwig Binder, *Johannes Honterus ...*, p. 71–73.

⁶² Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, p. 113–114, nr. 51; Ludwig Binder, *Johannes Honterus ...*, p. 100–102.

⁶³ Paul Botley, *Learning Greek ...*, p. 101–102.

⁶⁴ Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, p. 121, nr. 62; Ludwig Binder, *Johannes Honterus ...*, p. 70–71.

fiind bine ilustrat de tipărituri. Chiar și un text științific, precum *Cosmografia*, conține elemente eline, notate în original, în alfabet grecesc⁶⁵.

Numeroasele tipărituri brașovene în limba greacă sau bilingve îngrijite de Honterus și Wagner reprezintă, în marea lor majoritate, noi ediții ale unor lucrări care văzuseră deja lumina tiparului în marile centre editoriale ale Europei apusene. Ele răspund unei nevoi locale de carte, în strânsă legătură cu școala din Brașov și reformarea pe principii umaniste a programei sale de studii. Acest fapt nu impietează în vreun fel asupra muncii depuse de cei doi editori brașoveni, care, din contră, demonstrează acribie filologică, imaginație și talent. O unică tipăritură honteriană dintre cele integral în greacă se desprinde de acest model, reprezentând singura ediție princeps a unei opere antice tipărite în Transilvania secolului al XVI-lea (și, de fapt, chiar de pe teritoriul întregului fost Regat medieval ungar)⁶⁶. În 1540, de sub tiparul honterian ieșea un volumaș de circa douăzeci de file, în același format tipic tipăriturilor destinate școlii, intitulat ΝΕΙΛΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΑ. ΑΒΒΑ ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ ΕΚ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΥΚΡΑΤΕΙΑΣ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ⁶⁷. El conține adagiile morale și ascetice ale sfântului ieromonah Nil, urmate de maximele sfinților Talasie Libianul și Gregorie Teologul din Nazianz, respectiv la final, câteva versuri profetice atribuite Sibilei din Eritrea. După publicarea la Brașov, în ediție princeps, textul îi era trimis lui Michael Neander, care îl va edita din nou și îl va tipări însoțit de o traducere latină (Basel: Joannes Oporinus, 1559). Deosebit de interesant este pasajul din introducerea lui Neander, care descrie modul în care Honterus a intrat în posesia manuscrisului operei lui Nil, descoperit într-o „străveche bibliotecă” din Țara Românească, în timpul uneia dintre peregrinările sale în căutare de opere antice prin cele două țări românești extracarpătice: „Caeterum eum autorem reperit aliquando in bibliotheca quadam vetustissima, apud barbaros plane homines, in Vualachia (quae regio est vicina Transsylvaniae) Ioannes Honterus Coronensis, vir doctissimus et de literis in patria sua Transsylvania optime meritis, linguarum ac totius antiquitatis studiosissimus, dum eius regionis et vicinae Moldaviae bibliothecas excutit”. Aceasta reprezintă una dintre puținele informații cu privire la existența unor biblioteci deținătoare de manuscrise medievale grecești în Țara Românească și Moldova, cel mai probabil în mediu monastic. Dar faptul că deținătorii acestei mici comori bibliofile sunt prezentați ca niște „oameni întru totul barbari” ne determină să credem că printre ei Honterus nu a putut găsi un interlocutor instruit în cele două limbi antice ale culturii, și să apreciem cu atât mai meritoriu efortul său de recuperare a acestor vestigii ale literaturii eline, prezente în spațiul românesc.

Succesul școlii honteriene din Brașov a antrenat o adevărată revoluție a sistemului transilvan de învățământ, mai ales dacă privim procesul în lungă sa durată. Greaca veche, ca și celelalte discipline specifice școlii umaniste vor fi integrate treptat în programele de

⁶⁵ În *Rudimenta cosmographica cum vocabulis rerum* (Brașov, 1541), de ex., numele punctelor cardinale și al vânturilor este notat în latină și în greacă în planșa conținând „Regiones et nomina ventorum”.

⁶⁶ Aspectul a fost pus în lumină de Monok István, *L'unique editio princeps ...*, p. 122–128.

⁶⁷ Borsa Gedeon *et al.*, *Régi Magyarországi ...*, p. 40–41, nr. 40; Ludwig Binder, *Johannes Honterus ...*, p. 81–83; Gernot Nussbächer, *Beiträge ...*, p. 41–42.

studii din alte centre urbane transilvane, animate de un spirit de emulație. Pentru deceniile centrale ale secolului al XVI-lea, ce fac obiectul prezentului studiu, concludent ar fi cazul Sibiului, din păcate mult mai puțin bine documentat. Reformarea școlii orășenești pe principii umaniste se regăsește pe agenda centumvirilor sibieni deja în 1549, când magistratul orașului îi solicita propuneri de reorganizare mantovanului Francesco Stancaro (1501–1574), fost profesor de ebraică și greacă al Universității din Padova (1540–1542), obligat datorită ideilor sale religioase să se refugieze la Viena, Regensburg, Augsburg, Basel și, pentru o scurtă vreme, și în Transilvania. Gimnaziul înființat la Sibiu în 1555 va cultiva, într-adevăr, studiile clasice în tradiția bilingvismului greco-latin, cu o programă similară celei honteriene. Reorganizarea învățământului sibian are loc, însă, sub auspicii diferite, sub înrâurirea mai pregnantă a Universității din Wittenberg. Vor fi formați la școala lui Melanchthon cei mai reprezentativi rectori ai gimnaziului sibian din perioada imediat următoare: Mathias Hebler († 1571) și Lucas Unglerus († 1600). Tot din spațiul german vor proveni și cărțile destinate școlii, cu un prim nucleu, achiziționat în 1557, pentru importanta sumă de 100 de florini⁶⁸. Fără îndoială, între aceste achiziții trebuie să fi figurat și opere destinate studiului limbii eline: am semnalat deja prezența în biblioteca episcopilor evanghelici din Sibiu a gramaticii grecești a lui Melanchthon în ediția din 1554, unul dintre cele mai răspândite texte în spațiul german pentru inițierea în studiul limbii eline. Pe de altă parte, nici influența tipăriturilor brașovene nu este de subestimat: același argument al prezenței lor în biblioteca episcopală sibiană poate fi invocat și în această circumstanță. Faptul că gramatica elină a lui Wagner era încă retipărită în 1569 demonstrează menținerea, în continuare, a unei semnificative cereri pe piața locală, susținută și în virtutea tradiției de studii întreținute de absolvenții gimnaziului brașovean, membri ai elitei religioase și culturale săsești, iar unii dintre ei ajunși chiar în fruntea ei, precum deja amintitul Lucas Unglerus, care studiasse la Brașov în 1547 și avea să devină episcop evanghelic al Transilvaniei în 1572. Diferențele confesionale, dar și apariția de noi texte gramaticale, destinate studiului limbii grecești, au complicat și diversificat situația în deceniile următoare. Precocitatea și originalitatea demersului lui Honterus și Wagner la Brașov ni se par cu atât mai demne de o reevaluare.

---

⁶⁸ Friedrich Teutsch, *Geschichte des evangelischen Gymnasiums A.B. in Hermannstadt*, „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, XVII, 1882, p. 1–132, în special p. 22–30; recent, Ioan Popa, *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*, Sibiu, Edit. Magister, 2007, 35–36.